

Niko Toš, ured.

VREDNOTE V PREHODU VI.

Slovenija v mednarodnih primerjavah 1992–2011

**VREDNOTE V PREHODU VI.
SLOVENIJA V MEDNARODNIH PRIMERJAVAH**
Evropska/Svetovna raziskava vrednot 1992–2011
Niko Toš, ured.

Knjižna zbirka:
DOKUMENTI SJM 20

Urednik zbirke:
Slavko Kurdija

Izdajatelj in založnik:
Edition Echoraum, Wien in
Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, IDV – CJMMK, Ljubljana.

Recenzenti:
dr. Zdravko Mlinar
dr. Karl H. Müller
dr. Zdenko Roter

Likovna oprema in prelom:
Polona Mesec-Kurdija

Tisk:
Present, d.o.o., Dolenjska c. 43, Ljubljana

Naklada:
300 izvodov

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana
316.653(497.4)"1992/2011"
316.653(4)"1992/2011"

VREDNOTE v prehodu VI. : Slovenija v mednarodnih primerjavah 1992-
2011 / Niko Toš, ed. - Wien : Echoraum ; Ljubljana : Fakulteta za družbene
vede, IDV-CJMMK, 2012. - (Dokumenti SJM ; 20)

ISBN 978-961-235-609-5 (Fakulteta za družbene vede)

1. Toš, Niko
263764736

Knjigo je sofinancirala Agencija za knjigo RS.

KAZALO

VREDNOTE V PREHODU

Predgovor k šesti knjigi

Niko Toš.	5
----------------	---

PRVI DEL

PRIMERJALNO RAZISKOVANJE VREDNOT: EVROPSKA/SVETOVNA RAZISKAVA VREDNOT

Veljko Rus, Niko Toš	13
--------------------------------	----

PRIMER PRIMERJALNE ANALIZE: POTEK (DE)SEKULARIZACIJE OZ. (RE)KONFESIONALIZACIJE V EVROPI NA PRELOMU TISOČLETJA

Niko Toš	21
--------------------	----

DRUGI DEL

EVROPSKA RAZISKAVA VREDNOT/SVETOVNA RAZISKAVA VREDNOT V SLOVENIJI 1992–2011 – medčasovne primerjave rezultatov šestih meritev

Niko Toš, Veljko Rus, Vlado Miheljak, Brina Malnar, Slavko Kurdija, Samo Uhan, Mitja Hafner-Fink, Rebeka Falle, Živa Broder, Tina Vovk, Špela Zajšek	69
1 Osnovne vrednote, zdravje, sreča, zaupanja	70
2 Aktivnost, diskriminacija, zadovoljstva...	73
3 Inglehartov in Schwartzov model vrednot...	78
4 Politični aktivizem, zaupanje med ljudmi in v institucije, socialne vrednote	83
5 Ne-vernost, religija/znanost/politika...	94
6 Vrednotenje starostnih skupin	98
7 Občutki ogroženosti, vrednotenje znanosti, moralno/nemoralno	100
8 Nacionalna identiteta, vrednotenje preteklosti, lokalna/globalna pripadnost	106
9 Uporaba medijev, volitve, stranke	107
10 Vrednotenje delovne situacije, viri dohodkov, slojna uvrstitev	109
11 Demografija	112

TRETJI DEL

EVROPSKA RAZISKAVA VREDNOT EVS – 1992–2008 – mednarodne primerjave (30 evropskih držav)

Niko Toš, Veljko Rus, Ivan Bernik, Brina Malnar, Slavko Kurdija,
Mitja Hafner-Fink, Samo Uhan, Vlado Miheljak, Živa Broder,
Rebeka Falle, Tina Vovk, Špela Zajšek 119

1	Osnovne vrednote, sreča, zdravje, aktivnosti, zaupanja...	120
2	Delo: motivi, zadovoljstvo, diskriminacija...	190
3	Ne-vernost, obredi, verovanja, vera/politika...	222
4	Vrednotenje družine, družinske vloge, odnosi, vzgojne vrednote...	281
5	Politični aktivizem, svoboda/enakost, zaupanje v institucije...	354
6	Razumevanje demokracije, moralne norme...	428
7	Identitete, učinki vključenosti v EU, strankarske preference...	482
8	Odnos do priseljencev, zaskrbljenost za družino/vse ljudi na svetu, ekološke vrednote...	501

ČETRTI DEL

SVETOVNA RAZISKAVA VREDNOT Prikaz rezultatov meritve WVS 2011

Niko Toš, Veljko Rus, Slavko Kurdija, Brina Malnar,
Vlado Miheljak, Samo Uhan, Mitja Hafner-Fink, Ivan Bernik,
Živa Broder, Rebeka Falle, Špela Zajšek 555

1	Osnovne vrednote, zdravje, sreča, zaupanja...	557
2	Aktivnost, diskriminacija, zadovoljstva...	559
3	Inglehartov in Schwartzov model vrednot...	562
4	Politični aktivizem, zaupanje med ljudmi in v institucije, socialne vrednote	565
5	Ne-vernost, religija/znanost/politika...	572
6	Vrednotenje starostnih skupin	575
7	Občutki ogroženosti, vrednotenje znanosti, moralno/nemoralno	577
8	Nacionalna identiteta, vrednotenje preteklosti, lokalna/globalna pripadnost	582
9	Uporaba medijev, volitve, stranke	583
10	Vrednotenje delovne situacije, viri dohodkov, slojna uvrstitev	584
11	Demografija	586
	Stvarno kazalo	591

VREDNOTE V PREHODU

Predgovor k šesti knjigi

Niko Toš

Po knjigah Vrednote v prehodu I¹ iz leta 1997, Vrednote v prehodu II (1999),² Vrednote v prehodu III (2004)³ in Vrednote v prehodu IV (2009)⁴ je – po dveh letih nadaljnjih raziskovanj – pred nami na novo zasnovan publicistični koncept, oprt na rezultate vpetosti raziskovalnega projekta Slovensko javno mnenje v vse najpomembnejše mednarodne družboslovne empirične raziskovalne programe v Evropi in v svetu. Predhodne štiri knjige Vrednot v prehodu dokumentirajo tematike raziskav, nacionalnih in mednarodnih, izvedenih v slovenskem družbenem prostoru v obdobju 1968–2009. Peta, šesta in sedma⁵ knjiga pa podajajo vpogled v mednarodne primerjalne programe, v rezultate raziskav, opravljenih v velikem številu sodelujočih držav iz Evrope – in vanje umeščajo raziskave, opravljene v Sloveniji v obdobju 1991–2012 – torej od osamosvojitve do danes.

Kaže ponoviti, da je bilo v okviru projekta Slovensko javno mnenje (SJM 1968–2011) sproženih in izvedenih več kot sto družboslovnih empiričnih raziskav na zaokrožene teme; opravljenih je bilo oseminsedemdeset terenskih raziskav s pomočjo standardiziranih vprašalnikov in na reprezentativnih vzorcih polnoletnih prebivalcev Slovenije. Koncem osemdesetih – in še posebej v zadnjih dveh desetletjih – je dinamika raziskovanja izrazito naraščala in z raziskavami smo se izrazili v nacionalnih, slovenskih okvirih, in vidno umestili v prostor mednarodnega družboslovnega raziskovanja. Gradivo, uvrščeno v šesto knjigo, ki primerjalno prikazuje rezultate Evropske/Svetovne raziskave vrednot, je dodaten dokaz za to.

* * *

Še vedno velja misel, zapisana v predgovoru k IV. knjigi, da rast projekta SJM izraža odpiranje slovenske družboslovne stroke v svet. Z osamosvojitvijo Slovenije in njenim vključevanjem v evropsko oz. svetovno okolje niso bile dane le možnosti, da se projekt SJM vključi v mednarodne infrastrukturne družboslovne programe in

1. Vrednote v prehodu I, Dokumenti SJM, Ljubljana 1997, 840 str.
2. Vrednote v prehodu II, Dokumenti SJM, Ljubljana 1999, 939 str.
3. Vrednote v prehodu III, Dokumenti SJM, Ljubljana 2004, 641 str.
4. Vrednote v prehodu IV, Dokumenti SJM, Ljubljana 2009, 806 str.
- 5.. Vrednote v prehodu V, Slovenija v evropskih primerjavah, Dokumenti SJM, Ljubljana 2012, 578 str. Knjigi VP VI in VP VII sta v zaključni redakciji oz. v tisku.

projekte, ampak je to postala nuja. Če je projekt SJM v obdobju 1968–1991 vseskozi ostajal v slovenskih nacionalnih okvirih in jih izjemoma prestopil v jugoslovanski prostor, pa je po tem letu pridobil vse bolj mednarodno primerjalni pomen.

Z vključevanjem projekta SJM v osrednje mednarodne primerjalne programe je postajala Slovenija družboslovno «razpoznavna» družba in subjekt mednarodne sociološke primerjalne analize. Tako je bilo v obdobju od 1990–2004 opravljenih osemindvajset, v obdobju 2004–2009 štirinajst mednarodnih raziskav in v obdobju 2009–2012 še šest mednarodnih raziskav, kar presega dve tretjini vseh raziskav, opravljenih v času po osamosvojitvi. Center za raziskovanje javnega mnenja in njegova raziskovalna skupina sta se v tem obdobju uspela vključiti v vse osrednje infrastrukturne mednarodne družboslovne programe kot so International Social Survey Programme, World Value Survey, European Value Survey, European Social Survey, European Election Study, The Comparative Study of Electoral Systems in drugi. Očitna je torej ne le širitev problemskega polja empiričnega družboslovnega raziskovanja, ampak tudi njegova odprtost v svet, njegova mednarodna primerjalna vpetost.

Zdi pa se, da se za v naprej zopet zaostreno postavlja vprašanje o možnostih nadaljnje raziskovalne sleditve konceptom longitudinalnega družboslovnega raziskovanja v Sloveniji in še posebej programom mednarodnega primerjalnega družboslovnega raziskovanja iz Slovenije. Take zastoje smo s težavo premoščali v sedemdesetih letih preteklega stoletja – in upam, da jih bodo tudi raziskovalci v začetnem obdobju tega stoletja.

* * *

V čem je torej posebnost oz. značilnost šeste knjige? Osredotočena je na nabor in prikaz raziskovalnih gradiv, pridobljenih v okvirih treh mednarodnih primerjalnih programov. Pri tem sledimo časovnemu poteku raziskav in prikazujemo spremembe, ki jih ponuja longitudinalni koncept raziskovanj; drugi, temeljni vidik, ki mu sledimo, je mednarodna primerljivosti konceptov in rezultatov raziskovanj. Prikazana gradiva ponujajo odgovore na vprašanja o tem, kam se Slovenija umešča v kulturni oz. vrednotni atlas sodobne Evrope in sveta.

V šesto knjigo so tako vključena gradiva iz dveh mednarodnih raziskav:

- Svetovna raziskava vrednot (WVS 1991–2011)
- Evropska raziskava vrednot (EVS 1991–2008)

Za ti dve raziskavi je značilno, da v njunem okviru empirična raziskovanja potekajo že več desetletij. V programskih okvirih teh raziskav je bilo torej izvedenih več meritev z enotnimi raziskovalnimi instrumenti; meritve so potekale sočasno in na osnovi enotnih operacionalizacij v več desetinah družbeno-kulturnih okolij (državah) Evrope oz. z vseh kontinentov.

* * *

Gradiva v šesti knjigi Vrednot v prehodu so umeščena v štiri dele. V prvem, uvodnem, je najprej podan prikaz primerjalnega raziskovanja vrednot – projekta EVS in WVS (Rus, Toš). Temu sledi prikaz primera primerjalne analize: potek (de-)sekularizacije oz. (re-)konfesionalizacije v Evropi na prelomu tisočletja. V drugem delu knjige so prikazani rezultati petih meritev, opravljenih v okviru projektov EVS/WVS v obdobju 1992–2011 na reprezentativnih vzorcih polnoletnih prebivalcev Slovenije. V polnem obsegu vključenih dimenzij so prikazani rezultati meritev v časovnih presekih 1992–1995–1999–2005–2008. V tretjem delu knjige so v obsegu vključenih dimenzij uvrščeni rezultati meritev v tridesetih evropskih državah. V obeh delih so le ponazorjene možnosti za poglobljeno medkulturno analizo vrednot, ter za analizo potekov spreminjanja vrednot v evropskem prostoru. V četrtem delu knjige je popoln pregled (vprašalnik in prikaz rezultatov) raziskave SJM/WVS 2011.

* * *

V predgovoru k tretji knjigi sem zapisal, da gradiva v knjigah Vrednote v prehodu niso namenjena le zvedavemu, ampak predvsem poučenemu bralcu. To še posebej velja za gradiva v šesti knjigi. Za njihovo uporabo je nujno poznavanje logike, metod in tehnik empiričnega raziskovanja družbenih pojavov in procesov – in seveda ustrezna teoretska poučenost. Izobilje posamičnih podatkov, prikazanih v teh knjigah (z le skromnimi označbami metodoloških okvirov), bo ostalo bralcu brez lastne zamisli ter domišljije, brez osnovnega poznavanja metodologije in brez lastne kritičnosti težje dosegljivo in morda zgolj raztreseno zrnje, zgolj razpršene posamične oznake, ki se ne bodo zlivale v razpoznavne zaznave, v predstave o strukturah in procesih, o interesih, hotenjih, vrednotenjih, pa tudi o stanjih in odnosih, kot jih zaznavajo, čutijo in izražajo ljudje v Sloveniji in v drugih družbah oz. družbeno-kulturnih okoljih (državah, regijah), v določenem časovnem preseku oz. obdobju. Metodološko in teoretsko usposobljenim raziskovalcem z lastno sociološko imaginacijo pa ponujajo možnost za poglobljeno analizo empiričnega gradiva posamezne ali več raziskav na nacionalnih ali mednarodnih vzorcih.

Ta knjižni projekt torej ni samozadosten, saj zavzetega bralca – raziskovalca – usmerja k iskanju in lastni poglobljeni analizi. Zapisano je: »če velja aksiom, da je človeka in družbo treba začeti proučevati pri zavesti in da zavest soustvarja stvarnost«, potem so te knjige – in še posebej šesta – svojevrsten dokument za proučevanje zavesti, kot se oblikuje in izraža v slovenskem, evropskem in svetovnem družbenem okolju od konca osemdesetih let pa vse v današnji čas. To obdobje vključuje tudi »točko«, ki jo označujemo kot družbeni preobrat v razvoju nove slovenske nacionalne in družbene identitete ter nastanka slovenske države oz. kot »točko« in obdobje, ki označuje »tranzicijske procese« v srednje- in vzhodnoevropskih post-socialističnih družbah, pa tudi obdobje, ki ga označujejo intenzivni procesi družbene globalizacije.

Strnjevanje posamičnih podatkov po letih in po obdobjih, v širših oz. ožjih mednarodnih primerjavah, kaže na postopnost (pre)oblikovanja in izražanja pogledov ljudi, na razmere v času in na njihov lastni položaj v različnih družbenih okoljih. Ker so v raziskavah zbrani odzivi na vidne, navzven zaznavne, v javnosti, v javnem mnenju prisotne pojave in izraze, nas to zlahka vodi k sklepanju o nekritičnosti, o neizraženosti bistva, o konformnosti kot prevladujočem izrazu «javnega mnenja» itd. Seveda pa v podatkih, če jih opazujemo globlje, v njihovem časovnem sosledju in njihovem družbeno-kulturnem in socialno-strukturnem kontekstu, spoznavamo spremembe v družbenih razmerah, spremembe življenjskih razmer in možnosti, kot jih doživljajo ljudje, ter razlike oz. spremembe v oblikovanju in izražanju vrednot v različnih družbah, državah. Zaznamo lahko nekakšno valovanje razpoloženja, nekakšen vzpon v kritičnem razsvetljevanju lastnega položaja kot posameznika, družine, skupine, naroda, družbe, zaznamo pa tudi vse izrazitejšo samozavest in kritičnost.

Čeprav »javno mnenje«, ki je domneven predmet tega raziskovanja, ni izrazito stabilen družbeni pojav ter sta zanj značilni njegova vsakokratna situacijska, družbeno-kulturna določenost, obdobja oz. časovna spremenljivost, nam odgovori na vprašanja, torej podatki, kažejo na jasno razločljive težnje oz. vzorce mišljenja v določenem času, v določenem družbeno-kulturnem okolju, v določeni družbi... (podobno: Mlinar, 1989).

* * *

Tudi za raziskave, ki so prikazane v šesti knjigi, sem odgovoren predvsem urednik, ki sem skozi dolgo dobo vodil projekt SJM, bil iniciator mednarodnih vključitev in nosilec v tej knjigi prikazanih raziskav. Seveda pa so pri tem ustvarjalno sodelovali vsi v knjigi navedeni soavtorji.

* * *

Uporabniki gradiva Vrednote v prehodu se lahko pri iskanju zelenih vsebin v obsežni datoteki SJM oprejo na stvarno kazalo, pregled ponovljenih vprašanj (I.-III.), na pregled ponovljenih raziskav, v podporo pa jim služi lahko tudi »Pregled vprašanj in vsebin v okviru projekta Slovensko javno mnenje 1968–2009« (S. Švara). Ta pregled je dostopen na domači strani CJM: <http://www.cjm.si/edokumenti>. Dostop do datotek EVS/WVS ter mednarodnih primerjalnih podatkov in datotek zagotavlja Arhiv družboslovnih podatkov FDV (<http://www.adp.fdv.uni-lj.si/>) ter osrednji evropski družboslovni arhivski center (<http://www.cessda.org/>), dostopni pa so tudi na naslovih: <http://www.europeanvaluesstudy.eu/> in <http://www.worldvaluessurvey.org/>.

* * *

Za ureditev knjig Vrednote v prehodu – in tudi za zadnjo – so zaslužni vsi raziskovalci in sodelavci projekta SJM, ki so izpisani kot soavtorji, med njimi pa za šesto knjigo še posebej strokovni sodelavci Tina Vovk, Živa Broder, Rebeka Falle, Špela Zajšek ter Bojan Kuferšin in za ureditev celotnega gradiva za knjigo Ivi Kecman, tajnica centra.

Seveda ob vsem tem velja posebna zahvala vsem desettisočim raziskovankam in raziskovancem v Sloveniji in stotisočim v Evropi, ki so v raziskavah sodelovali in več sto raziskovalkam in raziskovalcem iz mnogih držav, ki so raziskave – skupaj z nami – v zadnjih dveh desetletjih snovali in izvajali. Hvala!

Kamnik, 10. 10. 2012

Niko Toš

PRVI DEL

**Primerjalno raziskovanje vrednot:
Evropska/Svetovna raziskava vrednot**

**Primer primerjalne analize:
potek (de)sekularizacije
oz. (re)konfesionalizacije
v Evropi na prelomu tisočletja**

Primerjalno raziskovanje vrednot: Evropska/Svetovna raziskava vrednot

Veljko Rus, Niko Toš

Povzetek

Prispevek Primerjalno raziskovanje vrednot prikazuje okoliščine nastajanja, postavitve in razvoj sistematičnega longitudinalnega družboslovnega raziskovanja vrednotnih orientacij. Spodbuda za raziskovanje vrednot v poznih sedemdesetih letih prejšnjega stoletja je po eni strani v družbenih razmerah povojne, demokratično razvijajoče se evropske družbe, hkrati pa v uveljavitvi koncepta empiričnega družboslovnega raziskovanja (social survey). Prikazan je nastanek Evropske raziskave vrednot (European Value Survey - EVS) in njeno preraščanje v Svetovno raziskavo vrednot (World Value Survey - WVS). Prikazan je vsebinski pregled z označitvijo ključnih tematik od položaja posameznika, družine, dela do religije in politike, pa tudi vstop in sodelovanje slovenskih raziskovalcev v programih EVS in WVS.

1 Zasnove in razvoj raziskave EVS

Snovalci Evropske raziskave vrednot sami pripovedujejo, da je ideja zanjo nastala konec sedemdesetih let. To je čas nekako četrto stoletja po koncu II. svetovne vojne, ob izteku drugega kroga demokratizacije, ki je zajela v vojno vključene države, npr. ZRN, Italijo, Avstrijo. Po tem, ko so vzporedno potekali in bili publicirani prvi uspešno izvedeni mednarodni primerjalni projekti (Almond/Verba, 1963; Przeworski/Teune, 1970) in ko se je v evropskem političnem in družboslovnem prostoru uveljavil pristop social survey¹, torej nacionalni longitudinalni projekti raziskovanja javnega mnenja². V tem času se v Evropi vse bolj, še posebej v razmerju med ZR Nemčijo in Francijo, uveljavlja in ustvarja zamisel evropske integracije; to je bil tudi čas hitrega ekonomskega vzpona zahodnoevropskih družb

1. Social survey: standardizirani vprašalnik kot merski instrument, reprezentativni vzorci, longitudinalni primerjalni koncepti, statistična analiza podatkov.
2. Še posebej izrazito v ZR Nemčiji pod vplivom kölnske sociološke šole s profesorjem R. Königom ter v nadaljevanju z Erwinom Scheuchom, ki je zasnoval ZA (osrednji arhiv družboslovnih podatkov) in vodil Inštitut za primerjalno družboslovno raziskovanje pri Univerzi v Kölnu.

ter postopne materializacije koncepta družbe blaginje. Zahodnoevropska družba se vse bolj odmika od vzdušja (obdobja) vojne, spopadov, vrednotnih usedlin in posledic delovanja totalitarnih sistemov (nacizem, fašizem). Sproščanje strahov in bremen iz polpreteklosti, vse večja blaginja, procesi demokratizacije, uveljavljanje koncepta človekovih pravic in vse izrazitejše odpiranje človekovega vrednotnega sveta ter njegovo razbremenjevanje vsakršnih dogmatskih zamejitev – vse to se kaže tudi v vedno bolj vidnem in izraženem toku sekularizacije. Sproži se iskanje skupnega duha združujoče se Evrope, torej raziskovanje sorodnosti in identičnosti vrednotnega opredeljevanja prebivalstev v ključnih evropskih državah. Itd., itd. Vse to so okoliščine, ki so spodbujale družbene akterje na različnih področjih, še posebej družboslovce, sociologe, k raziskovanju sveta vrednot.

Po pripovedi snovalcev zamisli o primerjalnem in nadčasovnem (longitudinalnem) raziskovanju vrednot je neposredno spodbudo za raziskavo mogoče najti v sklepih posveta katoliških škofov in teologov. Ti so bili zaskrbljeni zaradi vse očitnejšega prodiranja novih vrednotnih prvin v evropsko življenje in kulturo, ki so vse bolj (izrazito) nadomeščale in izpodrivale tradicionalne evropske krščanske vrednotne osnove. Ali se torej razvija nov koherenten vrednotni sistem, ki nadomešča krščanskega? Raziskovalce, ki so iniciativo povzeli, je predvsem spodbujalo vprašanje, »ali nastaja nov nabor skupnih evropskih vrednot« in »kakšne so posledice procesa evropskega združevanja«.

Na pobudo Ruuda de Moora z Univerze v Tilburgu, Jana Kerkhovsa s Katoliške univerze v Leuvenu in vrste drugih zahodnoevropskih družboslovcev je bila ustanovljena in začela delovati European Value Systems Study Group (EVSSG). Izoblikovala je vsebinski in metodološki koncept longitudinalnega medkulturnega in mednarodnega raziskovanja vrednot Evropejcev. Prvi val empiričnega raziskovanja, ki je temeljil na standardiziranem vprašalniku ter zajemanju reprezentativnih vzorcev polnoletnih prebivalcev v sodelujočih državah, je bil v letih 1981–1982. Poleg dvanajstih zahodnoevropskih držav so v projektu sodelovale še ZDA ter pozneje (1984) še Islandija in Malta. Po prvih objavah rezultatov in analiz so koncept raziskave in njeno operacionalizacijo prevzemali raziskovalci iz vrste azijskih, afriških in južnoameriških držav, tako da je projekt v nadaljevanju prve faze pridobil že obeležje širšega medkulturnega, lahko bi rekli medkontinentalno primerjalnega družboslovnega projekta.

Inicialna skupina raziskovalcev se je iz SGSVS preoblikovala in poimenovala v European Values Study (EVS). Konstituiral se je upravljalni sistem projekta, ki deluje pod nadzorom Sveta programskih direktorjev, predstavnikov raziskovalnih skupin držav udeleženk ter z izvršnim komitejem s teoretično in metodološko delovno skupino. Upravljalni sistem projekta ustreza demokratični shemi vodenja mednarodnega longitudinalnega projekta (Mlinar, Splichal, 2011).

Od prvega vala v letu 1981 se je projekt EVS uveljavil v vsem evropskem prostoru, postopoma pa se je širil tudi na druge celine. Širjenje v evropski prostor je potekalo organsko z vključevanjem raziskovalnih skupin iz vse večjega števila evropskih držav. Od prvega vala EVS v letu 1981 je empirični projekt EVS potekal vsakih devet let, torej še leta 1990, 1999 in 2008. V vsakem naslednjem valu se je povečalo število držav udeleženk, tako da je leta 1990 pri izvedbi raziskav sodelovalo 29 držav, leta 1999 33 in leta 2008 že 47. Najočitnejše je povečanje števila sodelujočih držav v valu leta 1990, ko se t. i. demokratičnim državam Zahodne Evrope pridružijo »nove demokracije« iz Vzhodne Evrope: Češka, Madžarska, Poljska, Slovaška, Romunija, tri baltiške države – in tudi Slovenija. Leta 1999 se raziskavi pridružijo še Belorusija, Hrvaška, Grčija, Luksemburg, Ruska federacija ter Turčija in Ukrajina. Ob zadnjem valu (2008) pa se raziskavi pridružujejo še države iz Vzhodne Evrope: Moldavija, Gruzija, Azerbajdžan, Armenija, pa tudi z Balkana: Albanija, Bosna in Hercegovina, Kosovo, Makedonija, Črna gora, Srbija – in še Švica. Tako Evropska raziskava vrednot v četrtem valu zajame skupaj sedeminštirideset evropskih držav, praktično vso Evropo.

Obdobje treh desetletij delovanja osrednjega tima in sodelovanja nacionalnih timov in sveta nacionalnih direktorjev se izrazi v postopni vsebinski, metodološki in izvedbeni rasti raziskave ter vse jasnejši opredelitvi njenih izhodiščnih ciljev in metodoloških izhodišč. Na podlagi rezultatov prvih treh valov EVS (Halman, L., 2001)³ in primerjalnih analiz, ki potekajo v akademskem družboslovnem okolju,⁴ je nastal obsežen sklad več sto znanstvenih člankov, poročil ter knjig v angleščini in nacionalnih jezikih sodelujočih družboslovcev.

Druga smer širitve koncepta Evropske raziskave vrednot vse bolj izrazito pridobiva obeležje transkontinentalne longitudinalne medkulturne primerjalne raziskave, ki jo organizacijsko, pa tudi vsebinsko in metodološko, prevzema skupina raziskovalcev, zbrana okoli R. Ingleharta (z Instituta za družboslovno raziskovanje, Univerza Michigan, ZDA). Tu pa smo že pri drugi zgodbi, ki poteka pod naslovom World Value Survey (WVS) – Svetovna raziskava vrednot.

Raziskovalci EVS so razvili merski instrument za raziskovanje sestave in sprememb v procesu oblikovanja in izražanja vrednot. Raziskava zajame ključna vprašanja individualnega in družbenega razvoja ljudi in njihovega preživetja v družbenem prostoru sodobne Evrope. Ta prostor označuje množstvo kultur, tradicij, sistemov upravljanja ter političnih in ekonomskih praks. In vendar so v središče raziskovanja postavljeni problemi vsakdanjega življenja, družine, dela, religije, politike in družbena razmerja, ob katerih se oblikujejo in izražajo človekove vrednote.

-
3. Halman, Loek et al. (2001): *The European Values Study, A Third Wave, Source book of the 1999/2000 European Values Study Surveys*; Tilburg University, 389 p.
 4. Datoteke vseh štirih valov EVS so dostopne v evropskih družboslovnih podatkovnih okvirih; nacionalni arhivi so združeni v CESDA.

Vsebinska zasnova raziskave EVS zajame šest tematskih sklopov. Tako v okviru prvega tematskega sklopa, ki je usmerjen k problemom posameznika in njegovega vsakodnevnega preživetja, raziskava usmerja k vprašanjem o življenjskem počutju, o človekovem samorazumevanju, o samokontroli, o svobodi izbir in odločitev itd. Pri tem gre za vprašanja, povezana z razumevanjem individualne in kolektivne identitete, razumevanjem posameznika, človeka kot v družbi delujoče osebnosti, z uveljavljanjem libertarnih pogledov in vrednot, s presojo o sproščnem doživljanju in uresničevanju lastnih sposobnosti, kreativnosti in čustvovanja, z libertarnim razumevanjem okolja, s težnjami k postmaterializmu itd.

Drugi sklop vprašanj zadeva vrednotenje družine in njenega spreminjanja v njenem kulturnovrednotnem, socialnoekonomskem in tudi individualno vzgojnem pogledu. Raziskava torej povprašuje o razmerjih med partnerji, starši, med starši in otroki, o vlogi žene in ženske, o vzgojni vlogi družine in o posredovanju vrednot otrokom itd.

V tretjem tematskem sklopu so obsežno opredeljeni vloge in odnosi v delovnem okolju, v organizaciji dela. Povpraševanja v tej smeri zadevajo delovni in prosti čas, učinke postopnega skrajševanja delovnega časa, časovno suverenost delavca, vrednotno razumevanje dela, dela kot osnove za zagotavljanje dohodka, razumevanje poklica in poklicnih vlog, ugled poklicev, vprašanja promocije v delovnem sistemu, vprašanje humanizacije dela, razmerje med fizičnim in umskim delom, participacije in soodločanja v delovnem okolju, vprašanja, ki zadevajo občutek varnosti in gotovosti na delovnem mestu z vidika preživetja in zagotavljanja življenjskega standarda itn. V ta sklop sodijo tudi vprašanja vrednotenja tehnike in tehnološkega razvoja, razumevanje storilnosti oz. načela humanosti in egalitarizma, vidike družbeno-ekološke osveščenosti, ekološke racionalnosti itd.

Četrty problemski sklop združuje vprašanja, povezana z religijskim svetom, svetom verovanj ter njegovim postopnim premikanjem, »spuščanjem« iz onostranstva v tostranstvo, k življenju, k realnemu izkustvu in na raven racionalne presoje. Raziskava v tem sklopu seveda sledi procesom sekularizacije in deinstitucionalizacije religioznosti; raziskuje odnos do (odmik od) cerkvenih institucij ter iskanje novih horizontov smisla in novih izrazov duhovnosti itd.

Peti problemski sklop, ki mu Evropska raziskava vrednot trdno in trajno sledi, bi lahko označili s pojmom »procesi demokratizacije«. Opazovanja zajemajo razumevanja demokracije, pripisovanja pomena demokracije, uveljavljanje koncepta aktivnega državljanstva, razumevanje svobode, koncept človekovih pravic, izražanje nacionalne identitete, izražanje politične in kulturne tolerance, izražanje in sposobnosti za reševanje konfliktov, razumevanje zasebnostnega oblikovanja življenja in njegove nedotakljivosti, nadomeščanje avtoritarnih z demokratičnimi vrednotami, prevladovanje teženj po demokratični legitimaciji oblasti, načelo udeležbe, participacije, nadomeščanje hierarhij s kooperacijo in komunikacijo itd.

V zadnjem, šestem sklopu se raziskava sistematično usmerja k razkrivanju socialnih omrežij, zaupanju do udeležencev v socialnem okolju, vprašanju solidarizma, tolerance, ekvivalence itd.

Izjemna širina in pestrost problemov, ki jih raziskava zajema, kaže na težnjo, da bi skozi opredeljevanja in označevanja življenjskih situacij ljudi, skupin v neformalnem in institucionalnem okolju ter z izpovedovanjem in opredeljevanjem individualnih pozicij, ravnanj in presoj – tudi njihove opredeljenosti oz. določenosti z razmerami v okolju ter njihovi spremenljivosti oz. minljivosti skozi čas, in pod vplivom ključnih dogajanj – pokazali na vsakokratne značilnosti sestave vrednot prebivalstev evropskih držav ter spoznali tendence oz. trende tega spreminjanja in da bi na tej podlagi lahko sklepali o stekanju vrednot, torej o postopnem sooblikovanju, enotanju (konvergenci) prevladujočih temeljnih vrednotnih usmeritev Evropejcev. Stotine analiz in študij, ki so bile izvedene na podlagi empiričnih podatkov, pridobljenih v štirih valovih raziskave EVS od leta 1980 do 2008 – povzeto na najsplošnejši ravni, govorijo o takem postopnem stekanju vrednot. Podrobnejše prikazovanje in argumentiranje teh tendenc (v preobražanju vrednot) presega namen tega sestavka.

2 Širitev programa EVS: nastanek projekta WVS

Svetovna raziskava vrednot⁵ (WVS), ki se od sredine osemdesetih let snuje in izvaja kot nadgradnja, kot širitev, deloma pa tudi kot pretvorba Evropske raziskave vrednot, v bistvu sledi ciljem in uporablja raziskovalna orodja, kot so se razvila v okviru Evropske raziskave vrednot. In vendar so med njima očitne razlike. Če EVS poteka v razmeroma homogenem kulturno-pluralnem prostoru evropskih družb in držav, poteka Svetovna raziskava vrednot v interkontinentalnem, torej v razsežju svetovnih družb, in zajema družbe in države iz najrazličnejših, kulturno-zgodovinsko, socialno-ekonomsko ter upravljano-politično alternativnih, celo nasprotujočih si, antagoniziranih sistemov. WVS nujno prilagaja kazalce iz EVS in izbira ekvivalentne, saj z identičnimi ne bi dosegla istih pojavov; seveda prilagaja tudi merske rešitve. In vendar ostaja znotraj osnovnega tematskega okvira EVS – in jo zato lahko vključuje v svoj longitudinalni koncept. WVS je po svoji upravljalni sestavi podobna EVS, vendar je faktično »avtoritarno vodena«, kar deloma izvira iz dejstva, da vključuje vse večje število držav udeleženk.⁶

Inglehartov koncept⁷, ki je obsežno dokumentiran v njegovih analizah (1977, 1989, 1990 itd.), razkriva in sledi tendencam postmaterializma ter liberalnim in

5. World Value Wurvey

6. V aktualnem valu 2010–2012 koordinacija WVS pričakuje, da bo pri izvedbi raziskav sodelovalo več kot sto držav z vseh celin.

7. Ronald Inglehart, ISR, University of Michigan. Ključno delo: *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles in Advanced Industrial Society*, 1977. Glej: www.worldvalue survey.org.

sekularnim vrednotnim usmeritvam v sodobnem svetu. Projekt WVS izhaja iz predpostavke hitre dinamike spreminjanja vrednotnega sveta sodobnih družb, zato v devetletna obdobja ponavljanja EVS vnaša pogostejše vmesne meritve. Raziskava WVS torej poteka nekako vsakih pet let ter tako zgoščuje in povečuje število opazovanj. Prav to v evropskem prostoru deloma zapleta oz. otežuje sleditev konceptom in empiričnim programom obeh raziskav. To je tudi eden od razlogov, da WVS ni ostala v izhodiščnih (organizacijskih) okvirih EVS in da EVS še vedno ohranja svojo identiteto in svoj lastni program. Deloma je takšno stanje tudi posledica dejstva, da je v zgodnjih devetdesetih letih nastalo razmerje »sovražnega prevzema« EVS po WVS – z izrazito dominacijo Inglehartovega kroga, ki je v projekt vnesel širino medkontinentalnega⁸ raziskovalnega programa, ki sledi spreminjanju vrednot v razmerah globalizacije, hkrati pa zanemarljivo metodološko ostrino prvotnega projekta. Tako je EVS vseskozi – in ob zadnjem valu še posebej – metodološko, vzorčno in izvedbeno zahtevnejši projekt.

WVS tako dokumentira svoj samostojni razvoj, začenši s prvim valom raziskav v letu 1990 ter v nadaljevanju z meritvami v letih 1995, 2000 in 2005. Peti val WVS bo predvidoma končan v obdobju 2011–2012.⁹

WVS je metodološko manj rigorozna, čeprav formalno za vstop postavlja podobne zahteve kot EVS. Stopnja kontrole terenskih faz in datotečnih baz nacionalnih raziskav je bistveno nižja kot pri EVS. Opazimo pa lahko, da v tematskem in metodološkem dograjevanju WVS sledi oz. poskuša slediti ovrednotenim izkušnjam Evropske družboslovne raziskave (ESS). To se v vsebinskem pogledu kaže, denimo, v prevzemanju in operacionalizaciji tem iz ESS (npr. vrednotenje starejših, Schwartzov vrednotni koncept¹⁰ ipd.), deloma pa tudi v izostrovanju metodoloških predpostavk za vključitev nacionalnih datotek v skupno datoteko WVS.

Na temelju analize datotek WVS se je izoblikovala obsežna bibliografija, ki zajema več sto enot znanstvenih člankov, prikazov, poročil in še posebej knjig.¹¹

8. Za ponazoritev kulturne »širitve« raziskave glej: Inglehart, R. et al.: *Human Beliefs and Values a cross-cultural sourcebook based on the 1999-2002 Values Surveys*, 498 p.

9. Raziskava je bila v Sloveniji izvedena leta 2011; rezultati meritve so prikazani v četrtem delu te knjige.

10. Schwartzov vrednotni koncept je opisan v dokumentu: *A proposal for measuring value orientation across nations in ESS*. Glej: www.european-social-survey.org.

11. Prevladujoči avtor iz zgodnjega obdobja WVS je njegov pobudnik Ronald Inglehart, ki v zadnjem obdobju vse pogosteje nastopa skupaj z nemškimi sociologom Christianom Welzлом oz. slednji vse pogosteje nastopa kot prvi avtor analiz in interpretacij WVS.

3 Vključevanje Slovenije v programa EVS in WVS

Kaj je vplivalo na zgodnjo vključitev Slovenije v oba longitudinalna mednarodna družboslovna raziskovalna projekta? Seveda velja najprej ugotovitev, da je že sredi osemdesetih let tudi k nam prihajala informacija o zasnovi in izpeljavi Evropske raziskave vrednot v prvem valu. Raziskovalna skupina SJM¹² je v drugi polovici osemdesetih let razpravljala o možnostih za pridružitve raziskavi EVS, a se je kmalu izkazalo, da možnosti in pogojev za enakopravno vključitev v ta projekt še ni. Osnovne predpostavke, namreč da kot udeleženci v raziskavi zastopamo nacijo, glede na takrat uveljavljeno razumevanje (da je nacija Jugoslavija), seveda nismo niti mogli niti hoteli izpolniti. O tem smo razpravljali najprej z nemškimi sociologi.¹³ Šele z osamosvojitvijo in mednarodnim priznanjem je Slovenija izpolnila vstopno normo in skupina SJM se je neposredno pridružila ne le projektu EVS in WVS, temveč tudi projektu ISSP, programu aplikativnih raziskav Ostbarometer, kasneje tudi projektu CSES itd. Glede na raziskovalno izkušnost in izgrajeno raziskovalno infrastrukturo smo se programoma EVS in WVS, ob kolegialni podpori nemških kolegov,¹⁴ zlahka in brez težav pridružili. Odtlej je Slovenija reden partner obeh vzporedno potekajočih raziskav vrednot. Na temelju nacionalnih in mednarodnih datotek iz tega obdobja smo pripravili vrsto analiz in poročil, najboljše najdemo med njimi je izpisana v knjigi Vrednote Slovencev in Evropejcev (Rus/Toš, 2006). V celoti pa je izpolnjeno tudi naše pričakovanje glede umestitve Slovenije v analize in poročila drugih raziskovalcev. Vpogled v objavljene analize najpomembnejši udeležencev programa EVS, WVS (med njimi R. Inglehart, C. Welzel in vrsta drugih) pokaže, da je Slovenija uvrščena v večino doslej opravljenih analiz in da je torej kot družba in država prepoznavna na svetovni vrednotni karti.¹⁵

-
12. V raziskovalni skupini SJM so v obdobju 1968 do 1994 delovali predvsem profesorji FSPN: Peter Klinar, Boštjan Markič, Cveto Trampuž, Zdravko Mlinar, Zdenko Roter in Niko Toš.
 13. Ervin Scheuch, direktor Inštituta za primerjalno družboslovno raziskovanje Univerze v Kölnu; Eckehart Mochmann, direktor Centralnega arhiva za družboslovne podatke v Kölnu; Peter Mohler, direktor ZUMA Mannheim.
 14. Med njimi predvsem Hans-Dieter Klingemann, Znanstveni center za družbene vede, Berlin ter raziskovalcem iz ZA Köln in ZUMA Mannheim.
 15. Glej Inglehart/Welzlov »Vrednotni atlas sveta« in dodaj: in Hallman et al. »Evropski Vrednotni atlas«, oba v tej knjigi, stran 37 in 39.

Viri:

- Almond, A.G., Verba, S. (1963), *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press.
- Halman, Loek et al. (2001): *The European Values Study, A Third Wave, Source book of the 1999/2000 European Values Study Surveys*; Tilburg University, 389 p.
- Mlinar, Zdravko in Slavko Splichal (2011): *Primerjalno raziskovanje in razvojni procesi*. V: Toš/Müller, ured., *Primerjalno družboslovje, Metodološki in vsebinski vidiki*, Dokumenti SJM, 35-52.
- Przeworski, Adam in Henry Teune (1970): *The logic of comparative social inquiry*. New York: John Wiley & Sons.
- Rus, Veljko, Toš, Niko (2005), *Vrednote Slovencev in Evropejcev, Analiza vrednotnih orientacij Slovencev ob koncu stoletja*, Dokumenti SJM 13, FDV , Ljubljana.

Primer primerjalne analize: potek (de)sekularizacije oz. (re)konfesionalizacije v Evropi na prelomu tisočletja

Niko Toš

Povzetek

Avtor v prispevku obravnava (de)sekularizacijske oz. (re)konfesionalizacijske procese v Evropi na prelomu tisočletja. Posebej prikaže potek teh procesov v vzhodno- in srednjeevropskih državah po sistemskih obratih. Pri tem se opre na teorijo o sekularizaciji, na Inglehartovo teorijo o postmodernizmu in njegovo operacionalizacijo, zgrajeno na dimenziji »tradicionalno-sekularno, racionalno« in »materialno-postmaterialno«. Analiza (povzeta in lastna) potrди, da sekularizacija označuje prevladujoče stanje in trend v religijskem polju evropskih družb na prehodu v novo tisočletje. Pokaže na pomen družbenega konteksta (religijsko-kulturni izvor, stopnja ekonomske razvitosti, demokratična avtoritarna narava sistema, sistemski obrati, osamosvajanje in nastajanje novih držav) na potek sekularizacije oz. konfesionalizacije – in še posebej na vpliv sistemskih obratov na spremembe v religijskem polju evropskih družb oz. držav. Najbolj sekularizirane so visoko razvite in demokratične (moderne) skandinavske družbe protestantskega religijsko-kulturnega izvora; za manj razvite, formalno demokratične postkomunistične države ortodoksnega religijsko-kulturnega izvora pa je značilno, da sistemski obrati v njih sprožajo religijske obrate: oživljanje etnično-religijske identitete in frontalno rekonfesionalizacijo.

Osnovni pojmi: procesi modernizacije, demokratizacije, sekularizacije; religioznost, konfesionalizacija, katolištvo, protestantizem, pravoslavje, islam.

1 Označitev teme, pristopa in virov

(1) Sekularizacija ni zgolj uveljavljanje laicizma, upadanje vernosti in cerkvenosti, izginjanje cerkva iz javnega življenja, temveč tudi spreminjanje religioznih in nereligioznih vrednotnih identitet, pluralizacija vrednotnih in religioznih opredeljevanj, pluralizacija civilnodružbenih, laičnih in verskih praks in končno tudi demonopolizacija religijskih institucij in odpiranje prostora novim civilno-

družbenim gibanjem. V razpravi o sekularizaciji se je – ob kopičenju rezultatov empiričnih raziskav v Evropi in svetu v zadnjih desetletjih – oblikovala skupina prepričanih zagovornikov teorije sekularizacije (Berger, 1967; Dobbelaere, 2002; Bruce, 2002), ohranila pa se je tudi skupina, ki tako razlago zavrača (Graf, 2004) oz. gradi na tezi o relativni konstantnosti religije, ki je inherentna človekovi naravi, torej permanentna in neuničljiva,¹ ki se vedno znova pojavlja in obnavlja.²

Ob upoštevanju rezultatov raziskav religioznosti v Evropi in v svetu lažje pritrdimo prvim kot drugim. To se kaže v upadanju institucionalizirane vernosti in verske prakse v večjem delu zahodnoevropskih držav. Še več – ponekod se uveljavljajo razmere postkrščanskosti,³ ki jim v večstoletnem časovnem razponu ni para; religija in verske organizacije so sicer družbeno zelo vidne in v nekaterih državah zelo pomembne (privilegirane), a niso več središčne družbene ustanove. Izguba zaupanja v cerkvene organizacije je splošno prisotna, prevladuje nezaupanje v cerkev in duhovščino.

(2) Religiozoška tematika postaja vse bolj konjunkturna (Pickel, Sammet, 2011). Raziskave religiologov in razprave med filozofi, psihologi, teologi in drugimi se gibljejo v obsegu med pričakovanji in razočaranji. Pri tem gre za različna izhodišča, razlage in odzive na pojave pretvarjanja, raztapljanja, razpadanja tradicionalne religioznosti, na širitev verske brezbriznosti, na izstope, pobege in prebege iz verskih skupnosti in med njimi – na razraščanje religiozne raznorodnosti in širitev brezkonfesionalnosti (Hero/Krech, 2011), na nastajanje novih verskih pobud in skupnosti itd. Vse očitneje se verska prizorišča vse bolj pluralizirajo, a hkrati se ob tem ohranjajo, celo oživljajo težnje k verskemu razločevanju, razmejevanju, zapiranju vase ozkih verskih skupin, k sovražnosti in fundamentalizmu, ob tem se širi občutek ogroženosti, izrinjenosti itd.

V središču pozornosti religiološke obravnave so torej procesi sekularizacije in razcerkvenjanja (Pollack, 2003, 2009). V religijski strukturi sodobnih evropskih družb, med njimi in še posebej znotraj njih, nastajajo veliki premiki in spremembe. Konjunkturnost religiološke problematike še dodatno izostrijo družbeni in politični obrati v tranzicijskih državah v Srednji in Vzhodni Evropi. Nadomeščanje avtoritarnih z demokratičnimi institucionalnimi sistemi, »razideologizacije« izobraževalnih sistemov in uvajanje novih nazorskih prvin v šole, krepitev vloge lokalnih cerkva v procesu tranzicije ipd. – vse to je vzbujalo pričakovanja o revitalizaciji tradicionalnega krščanstva v tem delu Evrope (Pollack, Pickel, 2007). In vendar se ti procesi niso iztekli povsem skladno s pričakovanji.

1. ... je v toku (procesu) trajne transformacije; ne izginja, menja oblike in polja pojavljanja, postaja difuzna. Luckmann (1991) o nevidni, neinstitucionalni, necerkveni religiji.
2. Graf (2004) govori o vrnitvi religioznega in boga.
3. Habermas (2001, 2009) govori o postsekularni družbi, ko se na novo postavljajo vprašanja v razmerjih med cerkvijo, religijo in politiko oz. državo.

Odgovore na vprašanja, ki nastajajo v razmerah napetosti med religijo in moderno v sodobnih družbah, kot so se izoblikovali v okviru sekularizacijske teorije (Berger, 1967, Bruce, 2002, Wilson, 1982, Pollack, 2003), so dobra podlaga in izhodišče tudi za pojasnjevanje pojavov in sprememb v oblikovanju in izražanju religijske zavesti v vzhodnoevropskih družbah. Značilni so primeri (de)sekularizacijskih obratov oz. zastojev: v ZRN ob vključitvi bivše DDR; v Sloveniji in Hrvaški, pa tudi v Srbiji, Črni gori in Makedoniji in še posebej v Bosni in Hercegovini, na Kosovu – po razpadu Jugoslavije in njihovih osamosvajanjih; v Romuniji, Albaniji in drugje, ko političnim udarom sledijo religijski obrati.

(3) Še posebej zanimiva obravnava teh problemov poteka v zadnjem desetletju med nemškimi religiologi.⁴ Sodobna Nemčija (ZRN) je namreč svojevrsten religiološki laboratorij, saj se v njej sočasno kažejo vsi vidiki transformacije religijskega sveta sodobne Evrope. Prvič, sekularizacija oz. razcerkvenjenje kot odziv na modernizacijske procese, kar se še posebej izraža v individualizaciji in upadanju religioznosti, v zmanjševanju religijskih identitet oz. pripadnosti itd. Drugič, pluralizacija religijskega polja (Hero/Kerch, 2011), ki sicer (deloma) nastaja kot posledica raztapljanja religioznosti, ki se izraža v novih, nekonvencionalnih oblikah, povezavah in praksah izražanja religioznosti. Pluralizacija religijskega polja je seveda tudi odraz vse očitnejše kulturne pluralizacije, povezane z množičnimi migracijskimi tokovi v zahodnoevropski in še posebej v nemški družbeni, gospodarski in kulturni prostor (od sredine minulega stoletja), ter ustalitve imigrantskih skupnosti znotraj njega. Te skupnosti ostajajo na obrobju, izločene iz dominantnih struktur (Tezcan, 2011). Ob dominantnih, tradicionalno nemško-krščanskih (katoliških, protestantskih), se pojavljajo etnično-konfesionalne (islamske in tudi pravoslavne, manjšinsko katoliške in druge) skupnosti, ki v posameznih ožjih urbanih okoljih postajajo celo (lokalno) dominantne.⁵ In tretjič, v nemškem religiološkem laboratoriju je raziskovalno dostopna še vsa religiološka problematika, ki se sicer kaže v državah Srednje in Vzhodne Evrope, v katerih so avtoritarne sisteme nadomestili s pluralnimi, demokratičnimi sistemi, kar se je pokazalo tudi v izražanju religioznosti in položaju cerkva. DDR je kot primer razpada »starega sistema« po svojih značilnostih paradigmatična, glede na potek združitve obeh delov Nemčije in potek tranzicije pa enkratna, posebna (Pickel, 2011a). To velja tudi za obrat v religijskem polju. Obdobje DDR označujejo procesi

4. To ilustrira tudi osrednja tema religiološke sekcije nemškega sociološkega združenja: Vera in vernost v dvajsetih letih po obratu v ZR Nemčiji. Gradivo je bilo objavljeno v knjigi : Pickel, G. Sammet K. (Hrsg.) (2011): Religion und Religiosität im Vereinigten Deutschland.

5. Razraščajo se pojavi verskega zapiranja, fundamentalizacije – in verskega sektaštva, odklanjanja, sovraštva; npr. islamofobija v vseh Zahodni Evropi – in tudi v Nemčiji (Pickel, 2011c); tudi Leibold/Kummerer, 2011); večinsko okolje potiska priseljence v islamizacijo (Tezcan, 2011).

razcerkvenjenja in (prisilne) sekularizacije (Sammet, 2011), aktualno stanje v t. i. novih deželah – in vse bolj celotno ZRN – pa označuje nereligioznost kot stabilen fenomen (Tifenzee, 2011). Vzhodne zvezne dežele pa v religijskem pogledu tudi dvajset let po združitvi še vedno ostajajo »sonderfall« (Pickel, 2011a).

(4) Svojevrstni religioški »laboratorij« je nastal tudi po razpadu Jugoslavije in s potekom tranzicij v novo nastalih državah. Z razpadom avtoritarnega sistemskega okvira in ideološkega nadzora se v polni meri izrazijo razlike med bivšimi republikami in njihova dejanska družbena pluralnost. Sedem desetletij bivanja teh družb v skupnih sistemskih okvirih »jugoslovanske družbe« (od dvajsetih do devetdesetih let minulega stoletja) ni odpravilo oz. ni prekrilo kulturnih (zgodovinskih, ekonomskih, religijskih itd.) razlik med njimi. Razlike so se še poglobile. To se je pokazalo tudi v poteku in načinu razpadanja (vojne, izgoni, etnična čiščenja, genocid) skupne države. Različni religijski izvori, tradicije in vrednote so poglobljali cepitve. Paleta religijsko-kulturnih razlik med bivšimi republikami oz. novimi samostojnimi državami se je povsem razprla: od prevladujočega »katalištva« na severozahodu do »pravoslavja« na jugovzhodu – in z vsemi možnimi prepleti med njima in muslimanstvom v osrednjem in jugovzhodnem delu bivše države. Tako bi Slovenijo danes lahko označili kot izrazito sekularizirano katoliško, Hrvaško kot (religijsko-nacionalno očiščeno) rekatolizirano, Srbijo, Črno goro in Makedonijo kot izrazite rekonfesionalizirane ortodoksne, preostale pa kot etnično-religijsko oživljene in prepletene (Bosna in Hercegovina: Bošnjaki muslimani, Srbi pravoslavci, Hrvatje katoličani; Kosovo: Albanci muslimani, Srbi pravoslavci itd.) države. Cepitve in tranzicijski poteki so se v teh državah v religijskem polju izrazili v ortodoksni rekonfesionalizaciji (v Srbiji, Črni gori, Makedoniji), v islamizaciji (med Bošnjaki v BiH, Albanci na Kosovu in v Makedoniji) in v izraziti rekatolizaciji (med Hrvati). Le Slovenije potek razpadanja Jugoslavije in snovanje samostojne države v tem pogledu ni bistveno zadel oz. prizadel. Desekularizacijski tok⁶ s konca osemdesetih let je zastajal, sprožil se je umirjen tok sekularizacije.

(5) Vse navedeno so le osnovni zaris strukturnih premikov v religijskih poljih (v Nemčiji, v državah bivše Jugoslavije, v vseh tranzicijskih državah) v vsej Evropi, od dežel na njenem vzhodnem kulturnem robu, vse do njenih zahodnih, južnih in severnih meja. Nakazali bomo torej pojave, ki so povsem očitni: evropski religijsko-kulturni prostor (v vsej svoji raznolikosti in pluralnosti) se je v zadnjih dveh desetletjih močno spremenil – in še vedno se spreminja. Danes je še bolj raznolik, v njem še vedno nastajajo spremembe v (tradicionalni) strukturi ustanov, odnosov in vrednot. Ta tok spreminjanja in individu(aliz)acija religioznosti po

6. Zaustavljanje sekularizacije in krepitev religioznosti v 80. letih v vzhodnoevropskih državah (Madžarski, Jugoslaviji, Češkoslovaški in tudi v DDR) opažajo Pollack, Borow, Jagodzinski (1998).

eni ter pluralizacija (in fundamentalizacija) po drugi strani je le eden od izrazov spremenjenih družbenih razmer v tem prostoru in globalizacijskih procesov v sodobnem svetu. Za vzhodnoevropske družbe, ki so po sistemskih obratih še bolj izpostavljene tem (globalizacijskim, modernizacijskim) vplivom, velja, da jim potek demokratične institucionalizacije sicer odpira možnosti svobodnejšega razvoja, torej tudi sproščenega izražanja religioznosti in delovanja cerkva, hkrati pa intenzivira učinkovanje (že prej potekajočih) modernizacijskih tokov in sprememb – in s tem odpira prostor v Zahodni Evropi prevladujoči sekularizaciji. A kaže se tudi, da nastajajo v teh procesih hkrati tudi zastoji in celo vzvratni tokovi. Sekularizacija ni proces, ki se po razpadu avtoritarnih sistemov preliva z Vzhoda na Zahod Evrope, temveč prej obratno. Če je ta proces na Zahodu potekal bolj umirjeno – in svobodno, je na vzhodu potekal bolj sunkovito – in prisilno (Muelemann, 2012); z demokratizacijo je prisila odpadla, sekularizacija pa se je sprostil. Izvori teh procesov so skupni: družbeno strukturni, socialno-ekonomski in kulturno-politični. Ostaja pa vprašanje, kako globoko je segla prisilna sekularizacija – in do kam segajo njeni učinki. Hkrati pa bo analiza pokazala, da prav na vzhodu Evrope nastajajo obrati v izražanju religioznosti kot rekonfesionalizacija.

(6) V tem sestavku bomo poskušali prikazati poteke (de)sekularizacije oz. (re)konfesionalizacije v evropskem religijsko-kulturnem prostoru v zadnjih desetletjih. Pri tem bomo posebej pozorni na te poteke v srednje- in vzhodnoevropskih družbah oz. državah. Oprli se bomo na različna (teoretska) izhodišča in razlage o izvorih, naravi in potekih teh procesov ter na dognanja (prevzetih in lastnih) analiz, izvedenih na rezultatih mednarodnih socioloških primerjalnih raziskav vrednotnih orientacij Evropejcev. Gre za raziskave EVS, WVS, ISSP in ESS,⁷ ki so potekale v zadnjih dveh desetletjih, vanje pa je bila vključena tudi Slovenija.

V sestavku bomo nakazali alternativne tipologizacije glede na prevladujoče religijsko-kulturne značilnosti posameznih evropskih družb, oprte na izsledke teorije o sekularizaciji in na rezultate empiričnih analiz. Pri tem izstopa Inglehartova analiza in tipologizacija, oprta na teorijo o postmodernizmu,⁸ njegova analiza je izvedena na rezultatih WVS. Konkretno, uporabili bomo Inglehartovo tipologizacijo, ki svetovne družbe – glede na v njih prevladujoče vrednotne orientacije – umešča v dimenziji »tradicionalno-sekularno-racionalno« in »ma-

-
7. Vključene so naslednje temeljne družboslovne empirične raziskave: 1) Evropska družboslovna raziskava (European Value Survey – EVS); 2) Svetovna raziskava vrednot (World Value Survey – WVS); 3) Mednarodna družboslovna raziskava (International Social Survey Programme – ISSP); 4) Evropska družboslovna raziskava (European Social Survey – ESS). Več o teh raziskavah na spletnih straneh oz. v: Toš/Müller, ed. (2011), *Primerjalno družboslovje*, Dokumenti SJM, Ljubljana.
 8. Njegova operacionalizacija postmaterializma, že sicer kritično obravnavana (npr. van Deth, 1983, Haller, 2002), a uporabna v okviru analize religijskih procesov na ravni medkulturnega (mednarodnega) primerjalnega raziskovanja.

terialistično-postmaterialistično«. Dodali bomo tudi svoj analitični prispevek in poskus tipologije, grajen na podatkih prej navedenih raziskav. Pokazalo se bo, koliko naše analize pritrjujejo apriorni (teoretski) in empirični tipologizaciji, kot jo ponujajo Inglehart et al. (2004) v medkontinentalnem in Halman et al. (2011) v evropskem razsežju svojih analiz. Poskušali bomo označiti in razvrstiti evropske družbe glede na njihove religijsko-kulturne značilnosti; še posebej družbe Srednje in Vzhodne Evrope, bivše socialistične države po sistemskih prehodih v zadnjih dvajsetih letih.

V sklepnem delu bomo nakazali perspektivo poteka desekularizacijskih oz. rekonfesionalizacijskih procesov v evropskem prostoru pod vplivom globalizacije ter poglobljanja družbene in ekonomske krize. Vrsta znanilcev in kazalcev namreč govori o tem, da bo tudi v evropskem religijsko-kulturnem in vrednotnem prostoru doslej prevladujoča težnja k sekularnemu in racionalnemu opredeljevanju vse bolj zastajala in da se lahko v razmerah družbene krize tradicionalno vrednotno opredeljevanje ustali.

2 Procesi modernizacije, demokratizacije in sekularizacije v Zahodni in Vzhodni Evropi

2.1 Modernizacija in sekularizacija v Zahodni Evropi

Splošno sprejeto je spoznanje o soodvisnosti modernizacijskih in sekularizacijskih procesov v sodobnih družbah (Pickel, 2011). Zahodno krščanstvo je tesno prepleteno s predmoderno družbo in se je modernizaciji upiralo (Zulehner, 2010). Ob tem sta opazni nasprotujoči si tendenci: v katoliški cerkvi (RKC) je prevladoval konservativizem, evangeličanska cerkev pa je modernizacijske procese podpirala, kar se pokaže v skandinavskih državah, v Nemčiji in še posebej v ZDA (Zulehner, 2010). Očitno konservativni katolicizem razpolaga z več rezistenčnega potenciala kot mnogo bolj liberalni protestantizem.

Da modernizacijo spremlja sekularizacija, pa ni splošno, obče veljavno pravilo. Razmere, na primer v Indiji, pa tudi v Turčiji, kažejo, da se modernizacija, ki tam očitno poteka, skoraj ne dotika (ne)sprejemljivosti hinduizma oz. islamizma.⁹ Berger (2005) opozori, da lahko modernizem v sodobnem svetu napreduje celo v sozvočju z desekularizacijo.¹⁰ Prav ta razlaga lahko prispeva k pojasnjevanju

9. Razmere na Kitajskem kažejo, da očitna modernizacija skoraj ne načenja komunizma kot antireligije. Ali se na Kitajskem sproža desekularizacija? In ali se tudi na Kitajskem sproža svojska sekularizacija kot proces sproščanja vpliva komunistične ideologije (dominantne antireligije)?

10. Ob tem je govor o dveh modernizacijah: o taki, ki se razvija v koeksistenci z religio(znostjo), in taki, ki jo izključuje in predpostavlja sekularizacijo (Berger, 2005).

aktualnih (protislovnih) desekularizacijskih tendenc in stanj v nekaterih zahodnoevropskih družbah in še posebej prevladujočih tendenc v večini ortodoksnih in islamskih (postsocialističnih) družb.

In vendar v osnovi velja: čim bolj (post)moderna je, tem bolj sekularizirana je družba. Modernizacija in sekularizacija hodita torej z roko v roki. To se v aktualnih modernih družbah kaže v izhlapevanju religioznosti, njenem potapljanju v zasebnost, njenem izginjanju iz javnega prostora, v njeni vse manjši vidnosti ... (Pollack, 2009; Zulehner, 2011). Izraža se v dedogmatizaciji religijske zavesti, v spoznanju o minljivosti in končnosti (dogem), v zavračanju dogmatičnih družbenih modelov (Toš, 2010), v vse izrazitejšem prevladovanju sekularnih in libertarnih vrednot nad tradicionalnimi religijskimi in konservativnimi. Seveda se ob tem še vedno ohranjajo konservativne silnice, ki se kažejo v netolerantnosti do vsega drugačnega, do vseh odstopanj, do različnosti – torej v odklanjanju vsakega (religioznega, vrednotnega) pluralizma. To pojasnjuje značilne razlike v položajih in trendih znotraj pretežno katoliških in protestantskih družb – in tudi med njimi. Na primer med sekularizirano Francijo in bolj tradicionalistično Portugalsko, med izrazito dekonfesionalizirano (ateizirano) Češko in katoliško Poljsko, med katoliško Hrvaško in bolj sekularizirano Slovenijo itd. Seveda ob tem ne smemo zanemariti pomena družbenozgodovinskih kontekstov posameznih držav in njihovih aktualnih gospodarskih, kulturnih in političnih razmer.

Tako med sodobnimi zahodnoevropskimi družbami protestantskega religijsko-kulturnega izvora povsem prevlada sekularizem. To velja za vse »protestantske« skandinavske države, za Nemčijo, Estonijo itd., sekularizem prevladuje tudi v večini zahodnoevropskih »katoliških« držav (Francija, Češka, Španija, Belgija), v drugih (npr. Poljska, Slovaška, Hrvaška) pa zaostaja oz. je celo v nasprotnem teku: v smeri desekularizacije (Berger, 2005). Pri tem ne smemo prezreti, da večji del Zahodne Evrope označuje katolištvo in s tem prevlada rimskokatoliške cerkve. Prav RKC je bila nosilka protireformacije, dvestoletnega procesa (nasilne) rekonfesionalizacije (Reinhard, 1989) in izrazito konservativne religijske unifikacije dežel po načelu cuius regio, eius religio. Avstro-Ogrska in njej pripadajoče dežele (Severna Italija, Bavarska, Češka, Slovaška, Madžarska, Hrvaška in Slovenija) so tako »padle« v ta prevladujoči (čisti katoliški) vzorec, njihov razvoj v smeri mešanega protestantsko-katoliškega vzorca je bil nasilno presekan. To zgodovinsko značilnost je treba poudariti zato, da bi bolje razumeli dinamiko religijskega spreminjanja v okviru dveh ključnih družbenih silnic. Po Martinu (1993) je namreč ena od posebnosti latinskega vzorca družbena polarizacija na proklerikalne in protiklerikalne sile. Če je taka polarizacija razmeroma nepomembna v religijsko pluralnem okolju (npr. ameriškem) in v do nedavna versko monopolnih protestantskih okoljih, naj bi svojevrstna integristična narava same rimskokatoliške cerkve inducirala specifične napetosti, spodbujala naj bi h konfliktnim oblikam

družbene sekularizacije (dekonfesionalizacije) in k oblikovanju protiklerikalnega pola, ki (lahko) izbruhne v izrazih militantne sekularistične religije, kakršna je (bila) – v nekaterih svojih izrazih sicer raznolik – komunizem. Komunizem je zajel pretežen del srednjeevropskega (katoliškega) prostora (Poljska, Češka, Slovaške, Madžarska itd.), še bolj izrazito pa ves vzhodnoevropski (ortodoksni) religijsko-kulturni prostor. Tudi Jugoslavijo – ter katoliški Hrvaško in Slovenijo v njej.

2.2 Družbeni in religijski obrati v Vzhodni Evropi

Najprej si postavimo vprašanje o zamejitvi tega geografskega, kulturno-zgodovinskega in celo ideološko-političnega prostora. Ali torej v ta okvir zajamemo vse t. i. srednje- in vzhodnoevropske države? Torej tudi Poljsko in baltiške države, prejšnjo Vzhodno Nemčijo, pa tudi Rusijo, Ukrajino ... vse do držav na vzhodnem robu Evrope (Turčija, Grčija, Albanija, države iz bivše Jugoslavije)? Da! V ta okvir torej vključujemo vse postkomunistične države, ne glede na njihove religijsko-kulturne izvore in značilnosti. Dalje, tudi (skoraj) vse ortodoksne (z izjemo Grčije) in vse na islamu utemeljene – in nekatere protestantske postkomunistične evropske države. In še celo vrsto postkomunističnih evropskih držav s katoliškim religijsko-kulturnim izvorom.

Religiološka obravnava družb na vzhodu Evrope je v času po sistemskih obratih postala še posebej konjunkturna. Zdelo se je, da bo po sprostitvi ovir ponovno odprt prostor tradicionalni religioznosti, značilni za vzhodnoevropske družbe konec tridesetih let, pred II. svetovno vojno oz. v sredini štiridesetih, pred vzpostavitvijo komunističnih režimov. O tem govorijo različni družboslovni in cerkveni projekti. Kot da v teh državah ne bi potekali modernizacijski procesi – z vsemi kulturnimi učinki. Izkazalo se je, da so bila ta pričakovanja¹¹ pretežno neutemeljena. In vendar tudi utemeljena. Prišlo je tudi do obratov v izražanju religioznosti, do konfesionalizacije, predvsem na jugovzhodu Evrope, v družbah pretežno pravoslavnega religijsko-kulturnega izvora.

Družbena in religijska sestava teh (vzhodnoevropskih) družb je izrazito pluralna in večpomenska. Te so (deloma) še vedno predmoderne in deloma (še vedno) agrarne družbe. V njih so skozi pol minulega stoletja prevladovala nedemokratske, avtoritarne ideološke in sistemske zasnove; šele v devetdesetih so se osvobodile totalitarnih spon. Vsled tega je odnos med »moderno in religijo« v teh družbah dodatno zaostren (Berger, 1967; Bruce, 2002). V nekaterih od njih, še posebej v ortodoksnih in islamskih, je ob družbenosistemskem obratu, sicer z zakasnitvijo,

11. Npr. Aufbruch der Kirchen in Ost und Mitteleuropa (1997); projekt je zajel sedem srednje- in vzhodnoevropskih držav. Potekal je ob podpori Pastoralnega foruma Dunaj; raziskavo so zasnovali sociologi: P. Zulehner z Dunaja, M. Tomka iz Budimpešte in N. Toš iz Ljubljane.

prišlo tudi do družbenoreligijskih obratov in hkrati z njimi do njihove resekularizacije oz. ponovne konfesionalizacije.¹²

Zastavlja se vprašanje, kakšna je dinamika aktualnih religijskih gibanj v vzhodno- in srednjeevropskem prostoru in kako jo lahko pojasnimo. Kako potekajo modernizacijski, demokratizacijski in (re)sekularizacijski procesi v posameznih državah te regije; kakšne so razlike med njimi – predvsem še med postsocialističnimi in ostalimi – in med njimi, glede na njihovo različno religijsko-kulturno določenost; kakšna je dinamika teh procesov med njimi in v primerjavi z drugimi zahodnoevropskimi državami, ki so se razvijale znotraj istih oz. podobnih religijsko-kulturnih okolij? Itd. Ta vprašanja – in nanizani delni odgovori – nakazujejo, da sprememb, ki nastajajo v tem specifičnem religijsko-kulturnem prostoru, ne moremo doumeti in pojasniti zgolj: prvič, z raziskovanjem posameznih držav oz. zgolj znotraj tega prostora, temveč v širšem evropskem civilizacijskem, kulturnem in zgodovinskem kontekstu; in drugič, ne zgolj v časovnem izseku, od zadnjega preobrata oz. strukturne, družbenosistemske spremembe, temveč v širšem kulturno-zgodovinskem obdobju oz. kontekstu; in tretjič, seveda ne brez dobrega poznavanja zgodovinskih, kulturnih, socialnih, političnih kontekstov vsake od njih.

Kar zadeva učinkovanje različic družbene organizacije, ki jih označujejo avtoritarni sistem, centralizem, hierarhičnost ter verski integritizem, je Ernest Gellner (1996) poudaril pomembno dejstvo, da je »trajalo mnogo dlje, da je bila odpravljena stagnacija, ki jo je prizadetim družbam vsilila protireformacija – kot je trajalo, da je zamrla stagnacija, ki so jo vsilili leninisti, torej socialistični oz. komunistični sistemi v Srednji in Vzhodni Evropi. Ti so sicer (v svojem sistemskem bistvu) bili brez dvoma avtoritarni, antireligijski in proticerkveni. Bili so grobi pri izganjanju religije in cerkve. Vendar se te njihove tendence niso izražale in niso uveljavljale v vseh državah ves čas enako ostro, pa tudi ne enako vztrajno. Ene so bolj in prej »popuščale« kot druge. Zgodovinske, kulturne, ekonomske in splošne družbene okoliščine so v (na videz) enotnem sistemskem prostoru (socialističnem) določale oz. pogojevale take razlike v uveljavljanju ideološkega in političnega koncepta sekularizacije, kot se v svojem ekstremu kažejo na primer v razponu religioznost vs. ateizem, med Poljsko in bivšo DDR, ali med bivšo Češkoslovaško in bivšo Jugoslavijo, med Romunijo in Albanijo ipd.

Danes bi lahko govorili o postlatinskem/postkatoliškem religijsko-kulturnem vzorcu, ki zaznamuje preobrazbe ključnih družbenih akterjev in spremembe v

12. Za Srbijo na primer velja, da je v kratkem obdobju po sistemskem obratu, v času vojn na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini in na Kosovu, nastopil tudi religijski obrat: popolna rekonfesionalizacija (glej podatke v slikah 5–7). Prepletla sta se agresivni nacionalizem in verski tradicionalizem. Srbsko pravoslavje ni bilo »sončni zmagovalček« tranzicije (Radić, 2010), temveč prej obratno, na novo prebujena nacionalno-religijska legitimacija v mednacionalnih spopadih.